

ԻՄ ԱՇԱԽԱՏԱՆՔԸ ՇԵՐՄՊԻՐՑԱՆ ԹԱՐԳՄՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱ

1920 թվի հոկտեմբերին, երբ Կարաբեքիրի զորքերը մտան Ղարս, ես որբանոցումն էի և սովորում էի երրորդ դասարանում: Մի անգամ Ղարսի ձորով անցնելիս մտա մի ավերված հայկական գրախանութ: Հայ զրոհների գրվածքների հետ զետեմն տարածված էին Շեքսպիրի հայերեն առաջին թարգմանությունները՝ սվինահար և հրկիզված, այնտեղ էին «Լիր թագավորը», «Համլետը», «Մակբեթը», «Ռոմեո և Ջուլիետը»: Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» կողքին վերավոր անքում էր «Վենետիկի մավրը»: Բարբարոսի սվինը խոցել էր մի վիթխարի հակատ, որի տակ հայերեն տառերով գրված էր «Վիլյամ Շեքսպիր»:

Այդ եզավ իմ առաջին հանդիպումը Շեքսպիրի հետ: Երկրորդ անգամ Շեքսպիրին հանդիպեցի Լենինականի Պոլիգոնի գրադարանում՝ 1925-ին: Ամերիկայից անդերեն գրքեր էին ստացվել, մեկի վրա հեղելով կարգա-յի Shakespeare, «Julius Caesar» («Հուլիոս Կեսար»):

Տասնչորս տարի անց, Մոսկվայի օտար լեզուների ինստիտուտի հանրակացարանում նստած ես սկսեցի թարգմանել հենց այդ ողբերգությունը՝ «Հուլիոս Կեսարը»: Ինձ ոգևորում էին Բրուտոսի և Անտոնիոսի ճառերը: Մի քանի անգամ մշակեցի իմ թարգմանությունը, աշխատելով որբան կարելի է հարադատ մնալ բնագրին: Շեքսպիրից կատարած իմ անդրանիկ թարգմանությունը լույս տեսավ Երևանում 1944-ին:

Արդեն քսանհինգ տարի է, որ ես իմ գրական աշխատանքին զուգընթաց աշխատում եմ Շեքսպիրի թարգմանությունների վրա: Իմ թարգմանությամբ մինչև այսօր լույս են տեսել վեց կոմեդիա և չոթ ողբերգություն:

Վերջերս ավարտեցի «Կորիոլանի» թարգմանությունը:
Հիմա թարգմանում եմ «Ռիչարդ Երկրորդը»:

Իմ Թարգմանական սկզբունքն այս է. առանձին անհատի նախադասությունները չեն, որ որոշում են Թարգմանության որակը: Թարգմանություն մեջ կարևորը շունչն է, այն ավյունը, որով Թարգմանվում է տվյալ գրվածքը:

Ամենալավն այն է, եթե մենք Թարգմանված երկը համեմատենք անտառի հետ: Ինչպես որ փոթորկից տապալված մի քանի ծառ չեն կարող ազդել անտառի գեղեցկության վրա, թեև տեղ-տեղ կարող են դժվարացնել անցումը, այնպես էլ գրքում տապալված մի քանի նախադասություն չեն կարող նսեմացնել լավ Թարգմանության հմայքը, թեև ընթերցողը կարող է սայթաքել դրանց դիպչելիս:

Ասել թե լավ Թարգմանությունը միայն բժախնդիր աշխատանքի արդյունք է՝ ճիշտ չի լինի, որովհետև կան շատ բժախնդիր գրողներ և բժախնդիր Թարգմանիչներ, որոնք ստեղծում են անտառը, ուր բոլոր ծառերը կանգնած են իրենց տեղում, նույնիսկ կոտրված ճյուղեր չկան, բայց անտառը բույր շունի, այնտեղ կենդանություն չկա, տերևները չեն սոսափում, հավքերը լուռ են:

Ուրեմն, ինչպես Հովհաննես Թումանյանն է ասում, «...Լեզվի հաջող փոխառությունն ու ճիշտ Թարգմանությունը մեծապես տաղանդի ու շնորհքի գործ են դառնում»: Եվ բանաստեղծը հասկացող ու կիրթ ճաշակի տեր մարդկանց խորհուրդ է տալիս «խոսելիս թե գրելիս, փոխառնելիս թե Թարգմանելիս զգուշ լինել ու բարեխիղճ, որովհետև ամեն մի հնչյուն, ամեն մի բառ, ամեն մի ձև կամ ոճ մի մեծ ստեղծագործություն է ու մի ամբողջ աշխարհ»^{*}:

Ես իմ Թարգմանության ժամանակ միշտ հետևել եմ այս սկզբունքին: Ես նույնպես կիրառում եմ յամբը և կարող եմ ասել, որ այդ չափը կարծես ստեղծված է Շեքսպիրին հայերեն Թարգմանելու համար:

Ինձ համար, իբր բանաստեղծի, ոչ մի դժվարություն չի ներկայացնում Շեքսպիրի չափածոյի Թարգմանությունը, եթե իմաստը հասկանալի է: Երբեմն պատահում է, որ նրա արձակի որոշ մասերը ավելի դանդաղ են Թարգմանվում, քան թե չափածոն:

Այդ արձակը, որ մեջընդմեջ հաջորդում է չափածոյին, երբեմն նոսր, կամ երբեմն էլ շատ թանձր շերտով, չափածոյի պես մի բան է, մի տեսակ արձակ բանաստեղծություն: Հեղինակը սովորաբար չափածոյի է դիմում երբ «դժվարին» կամ «խորդուրդը» տեղեր կան անցնելու: Ինչպես որ լեռնալանջով կամ արձակ դաշտով քառատրոփ վազող նժույզը

^{*} Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. IV, 1951, էջ 375:

Հանկարծակի մտնում է մի լեռնանցքի մեջ, կամ հարկադրվում է գնալ նեղ ու քարքարոտ հանապարհով և ստիպված է դանդաղեցնել յուր քայլերը, որոնց մեջ երկար ժամանակ զգացվում է քառատրոփ վաղբի ոխթմը, այդպես էլ Շեքսպիրը չափածոյից արձակի անցնելով չի կարողանում անմիջապես զսպել յուր ոխթմական վաղբը։ Նա իր արձակ խոսքի մեջ երկար ժամանակ զգալ է ապիտ բանաստեղծական շեշտը և նրա աստիճանաբար անհետացող ներքին ոխթմը, որը հետզհետե ուժեղանալով փոխվում է չափածոյի և ձիավորը նեղ, քարքարոտ տեղերը անցնելով, վերստին հայտնվում է լայնարձակ դաշտում՝ քառատրոփ վաղբի համար։ Այդ է պատճառը, որ մի շարք հրատարակություններում հեղինակի որոշ տողերը համարակալվել են իրրե բանաստեղծություն, իսկ սմանք այդ միևնույն տողերը վերադրել են նրա արձակ մասին։

Չնայած դժվարություններին, մենք սիրով ենք թարգմանում Շեքսպիրին, մի հեղինակ, որի ծնունդը և գոյությունը քննադատները համեմատել են բնության երկրորդ ստեղծագործության հետ։

Իմ թարգմանությունները ևս բարձրաձայն կարգում եմ մի քանի անգամ, տող առ տող, պարբերություն առ պարբերություն։ Եթե ինձ չի գուհացնում, չնչում եմ և նորից եմ թարգմանում։ Մակդիները հուզական ջերմություն են հաղորդում տղին, ինչպե՞ս կարելի է դրանց կողքով անտարբերությամբ անցնել։ Ես բժախնդրությամբ հետևում եմ ամեն մի բառի ու նույնիսկ հնչյունի ներգործության ուժին բնագրի սովյալ նախադասության մեջ, աշխատելով գտնել յուրաքանչյուր բառի կամ մակդիրի լրիվ համարժեքը մայրենի լեզվի մեջ, որովհետեւ ինչպես Շեքսպիրն է ասում, «նրանք, ովքեր թեթևամտությամբ են խաղում բառերի հետ, հեշտությամբ կարող են նրանց իսկական իմաստը փոխել»։

Ես թարգմանում եմ արդի հայերենով, օգտագործելով մեր հին և նոր լեզվի հարուստ բառապաշարը։ Ի դեպ է ասել, որ իմ օգտագործած անգլո-հայ բառարաններից մեկը հրատարակվել է 1821 թվին Վենետիկում։ Այդ բառարանը կազմել է Բալթոնի հայոց լեզվի ուսուցիչ Հարություն Ավգերյանը, և այդ գործին մասնակցել է նաև Բալթոնը։ Դա մի դարմանալի ձոխ բառարան է և, ի բախտավորություն ինձ, պարունակում է շեքսպիրյան անգլերենի գրեթե ամբողջ բառամթերքը հայերեն բացատրությամբ և հոմանիշների ընդարձակ ցանկով։

Ես ուշադրություն եմ դարձնում, որ թարգմանությունը ոչ միայն հարադատ լինի բնագրին, այլև լավ հնչի հայերեն, ոտանավորը սահուն կարդացվի, զգացվեն նաև շեքսպիրյան արձակի ներքին ոխթմերը։ Ես

բնագրի ժողովրդական դարձվածքների և ոճերի համար երբեմն օգտագործում են հայկական ժողովրդական որոշ ոճեր ու դարձվածքներ: Շեքըսպիրի որոշ անուններին և տեղանուններին հայկական երանգ են տալիս, մի քիչ տեղայնացնում են: Կարծում են, որ ես ճիշտ եմ վարվում, որովհետև այդ թեթևակի, անշշան երանգը ոչ միայն մեղմացնում է այդ անունների խորթությունը և հուլովական դժվարությունները (մանավանդ չափածո թարգմանության մեջ), այլև տեքստը իր բոլոր հատկանիշներով հարադատ է դարձնում հայ ընթերցողի սրտին:

Ինձնից (ինչպես և մյուս թարգմանիչներից անշուշտ) շատ ժամանակ են խլում տեքստային դժվարություններ հաղթահարելը (կնճռոտ դարձվածքներ, փոխաբերական արտահայտություններ, զուտ անգլիական ոճեր և այլն): Գրասենյակի առաջ նստած ոգևորված թարգմանում ես և հանկարծ գրիչդ դնում է առնում մի մեծ խուֆի: Երբեմն այդ խուֆթը տեղից հանելը ոչ թե ժամեր, այլ օրեր և նույնիսկ շաբաթներ է խլում: Դիմում ես շեքսպիրյան բառարաններին, թերթում ես դիցաբանական և կրոնական մատյանները, օգնության ես կանչում ռուս և օտարազգի տարբեր թարգմանիչներին, մինչև վերջապես հաջողվում է դժվարությունը հաղթահարել:

Սակայն լինում են այսպես ասած «դավաճան տողեր», երբ իմաստը պարզ է, բայց տողը չի ստացվում, բառերը չեն նստում իրենց տեղը: Մի քանի տարբերակ ես անում՝ դարձյալ քո սրտովը չի. մի տեղ պատկերը չի ստացվում, մի այլ տեղ տողի հուղական շունչն է պակաս, մի ուրիշ անգամ հոմանիշն է անհաջող ընտրված, կամ տեսնում ես, որտեղից որտեղ, տողի ամբողջ երկարությամբ, ձգվել է աշխարհագրական մի երկար անուն (կամ գործող անձի անուն), նեղացնելով նախադասության մյուս անդամների տեղը, շատերին էլ գլորելով ներքև: Աղմուկ է բարձրանում: Այդ ժամանակ է, որ դու գրիչը ցած դնելով հուզված շրջում ես սենյակում, մտազբաղ նայում ես պատուհանից դուրս և հանկարծ փայլատակում է միտքդ, տողը կառուցվում է աչքերիդ առաջ, և դու գրասենյակի մոտ վազելով լռեցնում ես նրանց աղմուկը, ամեն մեկին նստեցնելով իր տեղը: Եվ դրանից թե Շեքսպիրն է գոհ մնում, թե դու և թե քո ընթերցողը:

Ինձ հետ այդպիսի պահեր շատ են եղել, բայց դրանք եղել են նաև երջանիկ պահեր, որովհետև իմ զրուցակիցը եղել է Շեքսպիրը:

Իմ թարգմանությունների մեջ էլ կան տապալված ծառեր, որոնք դժվարացնում են անցումը և գուցե դրանք շատ են, բայց ես աշխատում եմ, որ իմ անտառը շնչի ամբողջ գեղեցկությամբ ու բույրով:

վերևում ասացի, որ դժվարությունների դեպքում ես դիմում եմ նաև ուստական թարգմանություններին: Ամբողջ աշխարհին հայտնի են Մարշալի, Պաստեռնակի, Լոդինսկու և այլոց Շեքսպիրից կատարած սքանչելի թարգմանությունները: Սակայն որքան էլ թարգմանիչը ինքնատիպ լինի և հեղինակավոր, այնուամենայնիվ, թույլատրելի չէ քմահաճորեն վարվել Շեքսպիրի հետ: Հյուգոն բողոքում էր, չլինի թե որեւէ թարգմանիչ համարձակվի որեւէ բառ պակասեցնել կամ ավելացնել Շեքսպիրի տեքստին: Բայց ահա Պաստերնակը շատ քմահաճ է վարվում բնագրի հետ: Նա դեն է նետում ամբողջական տողեր, աշխարհագրական և դիցարանական մի շարք անուններ, առանձին երկրների անուններ. օրինակ՝ Միդիա, Միջագետք (Media, Mesopotamia) (տե՛ս «Անտոնիոս և Կլեոպատրա», ար. III, տես. 1), Լիխաս (Lichas) (նույն տեղը, ար. I, տես. 2): Դրուժինը «Ռիչարդ Նորրդի» մեջ «բո պիղծ կոկորդով ստում ես դու» տողը թարգմանել է нег, лжесть ты. (տե՛ս «Ռիչարդ Նորրդ», ար. I, տես. 1):

Ինքս խստորեն դեմ եմ լուսանկարչությանը՝ թարգմանության մեջ, բայց մի՞թե Շեքսպիրի տեքստերից պատմական երկրները աշխարհագրական և դիցարանական անունները դուրս նետելը, հեղինակի պատկերավոր խոսքը մի սովորական խոսքով արտահայտելը, կամ ամբողջական տողեր դուրս թողնելը լուսանկարչական մանրուք է:

Ես անձամբ շատ բարձր եմ գնահատում ուսա թարգմանիչներին: Հատուկ հարգանք ունեմ ուս նշանավոր շեքսպիրագետների՝ Դինամովի, Մ. Մորոզովի, Ա. Սմիրնովի և իմ սիրելի դասախոս Ալեքսանդր Անիկստի նկատմամբ, որոնք վերջին մի քանի տասնամյակում հսկայական ներդրում են կատարել շեքսպիրագիտության մեջ:

Ես ուզում եմ, որ Շեքսպիրի սովետական շրջանի թարգմանությունները մի քանի պլանով բարձր լինեն նախասովետական շրջանի թարգմանություններից, խիստ համահնչյուն լինեն բնագրին: Մենք, հայերս, ունենք բնագրից թարգմանելու մեր 1500 տարվա դասական թարգմանության ավանդները և ընթանում ենք այդ ճանապարհով: Մեր եղբայրական մի քանի ժողովուրդները, ինչպես, օրինակ, վրացիները, ուկրաինացիները և էստոնացիները նույնպես բնագրից են թարգմանում: Սակայն կան ժողովուրդներ, որոնք կադրեր չունենալու պատճառով Շեքսպիրին թարգմանում են ռուսերենից: Ահա թե ինչու ուս սովետական թարգմանիչների դերն ու պատասխանատվությունը ավելի է մեծանում: Նրանք պետք է աշխատեն, որքան կարելի է, հարազատ մնալ բնագրին, որովհետև թարգմանությունից թարգմանվելու դեպքում բնագրի համեմատությամբ կորուստը դառնում է կրկնակի:

Միգրացիան չի վերապահվում, բայց համարձակվում եմ ասել, որ ուսանավորի այն շափը, որ մինչև այժմ կիրառված է ուսն թարգմանիչների կողմից՝ Շեքսպիրի չափածոյի համար, իմ կարծիքով, բավական չէ։ Արդյոք հնարավոր չէ՞ մի նոր չափ որդեգրել, ինչպես արեց այդ Հովհաննես Մասեհյանը՝ կոտրելով հայկական թարգմանությունն տաղաչափական հին տրադիցիան և Շեքսպիրի մտքերը դնելով ավելի տաթոն տողերի մեջ։

Մեր աչքի առաջ կատարվում է մի շատ հետաքրքիր երևույթ։ Շեքսպիրի երկերը հնչելով ժամանակակից լեզուներով, նրանց ներգործության ուժը դառնում է ավելի զորեղ (իմ խոսքը անշուշտ հաջող թարգմանությունների մասին է)։ Նոր սերունդները անհամեմատ բախտավոր են, որ Շեքսպիրին կարդում են իրենց մայրենի լեզվով, մինչդեռ իրենք անգլիացիները նրան կարդում են մի արդեն բավական հնացած լեզվով, որ թեև Շեքսպիրին է, բայց դժվարամարս է անգլիախոս նոր սերունդների համար։ Եվ արդեն ձայներ են լսվում այն մասին, որ անգլիացիները Շեքսպիրին թարգմանեն արդի անգլերենով, այդ աղամանդի վրայից զգուշությամբ թափ տալով այն լեզվական փոշին, որ մոտ 400 տարվա նստվածք է տվել։ Բայց արդյոք դա հնարավոր է։

Շեքսպիրին թարգմանելը հերկուեսյան աշխատանք է, բայց և որքան մեծ բավականություն է ղգում թարգմանիչը այդ աշխատանքի մեջ։

Մասեհյանը իր դիվանագիտական մեծ աշխատանքի համար արժանացել էր «խան» տիտղոսին։ Կա նրա մի հայտնի լուսանկարը, պարսկական լիազոր-դեսպանի փայլուն համազգեստով, կուրծքը շքանշաններով զարդարված։ Բայց այդ եռանդուն գործիչը մեռավ խարբինի հիվանդանոցում մենակ, առանց որևէ մեկի ներկայության։ Ավելին. Տոկիոյի ֆրանսիական հյուպատոսը որոշում է Մասեհյանին հողին հանձնել մահմեդական ծեսով, կարծելով թե նա մահմեդական է, որովհետև նրա անձնագրում գրված էր «H. K. Mossahed»։ Այսպիսով, Մասեհյանի «խան» տիտղոսը պղպաղակի պես ցնդեց՝ դիպչելով «Համլետի» սուսերի ծայրին։

Եվ նա այժմ Հայաստանում և Հայաստանից դուրս հայտնի է իբրև Շեքսպիրի երկերի փայլուն թարգմանիչ, և ոչ թե իբրև Իրանի Շահի լիազոր դեսպան Բեռլինում, Լոնդոնում և Տոկիոյում։

Ես Շահի ոսկերչապետի զավակ չեմ. մի հասարակ հովվի որդի եմ, ծնված Սասունում, Հայկական Տավրոսի լանջերին (Արևմտյան Հայաստան)։ Ոչ մի տիտղոս չունեմ, դիվանագետ էլ չեմ եղել, բայց ահա քսանհինգ տարուց ավելի է, որ Շեքսպիր եմ թարգմանում, շարունակե-

լով Մասեհյանի և մեր մյուս երախտավոր թարգմանիչների անավարտ գործը: Եվ դա ինձ համար մեծ պատիվ է:

Եթե ինձ հարցնեն, թե Շեքսպիրը թարգմանելիս ևս ամենից շատ ինչի մասին եմ մտածում, ևս անկեղծորեն կասեմ՝ իմ ծննդավայրի մասին, Սասունի և Հալկական Տավրոսի մասին, այն երկրի մասին, որտեղ ապրել են իմ պապերը, մեր ամբողջ ժողովուրդը Բաթմանա ջրից մինչև Անիի ավերակները: Շեքսպիր թարգմանելու դժվարությունները չեն, որ տանջում են ինձ, այլ իմ բնադրաված ծննդավայրի մորմուքը: Շեքսպիրի նկարագրած երկրները և նրա ստեղծած կերպարները ինձ շարունակ հիշեցնում են իմ հեռավոր երկիրը և նրա պատմական հերոսներին:

Կարող եմ ասել, որ այդ փոթորկաշունչ անդլիացին մեր ժողովրդին ավելի է օգնել, քան թե նույն կղզու որեկ պեռական դործիչ, ներառյալ նաև Գլադստոնը: Շեքսպիրի գրվածքները միշտ եղել են մեր ժողովրդի անբաժան ուղեկիցները, նրանք խնդացել և լացել են մեր ժողովրդի հետ: Մոտ 150 տարի է, որ նրանք փոթորկում են մեր բեմերը, մեր սիրտը, մեր հոգին:

«Պատճառ ունինք հավատալու, — ասել է Մասեհյանը Լոնդոնում 1916 թվին Շեքսպիրի մահվան 300-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստում, — որ Շեքսպիրը երեք դար եվրոպական աշխարհը տիրապետելուց հետո, հաջորդ դարին իր հանճարի կնիքն է դրոշմելու Արևելքի մտածելակերպի վրա, բանդի Շեքսպիրը մի շրջանի համար չի գրել, այլ բոլոր ժամանակների, կամ իր խոսքով ասած՝ «դեռ չծնված ժողովուրդներին և չհայտնված լեզուների համար»: